

Arjo Klamer en het romantische levensgevoel

Wil Arts Klamer suggereert dat het verwisselen van de moderne neoklassieke bril van de economie door een oude moraalfilosofische bril een beter beeld oplevert van de wereld van kunst en cultuur. Arts betoogt dat die wisseling van brillen vertekeningen oplevert die om correctie vragen. De mens onder het kapitalisme berekent kosten en baten met cijfers en grafieken. Maar dit is niet in strijd met moraal of hartstocht. Want de gevoelsmens die zijn verantwoordelijkheid niet uit de weg gaat, kán zich manifesteren als homo economicus.

Van alles de waarde kennen, van niets de prijs

Voor Arjo Klamer moet het geen onverdeeld genoeg zijn geweest in zijn inaugurele rede op zoek te moeten gaan naar het schone, het ware en het goede in de wereld van kunst en cultuur vanuit de naargeestige wetenschap die hij als leeropdracht heeft: de economie¹. Die biedt namelijk, naar Klamers zeggen, een weinig inspirerend perspectief op kunst en cultuur en leidt er, zo vervolgt hij, licht toe dat je een cynicus wordt, die van alles de prijs, maar van niets de waarde kent (Oscar Wilde). Het is dan ook niet verwonderlijk dat Klamer in zijn oratie afstand neemt van de economie als *dismal science*, die het rijk van de schaarste bevolkt ziet door mensen die hun eigenbelang najagen. Nee, economie moet iets anders zijn dan een wetenschap die de waarde van een produkt, zelfs de esthetische waarde, laat bepalen door de wisselwerking tussen vraag en aanbod en dat

produkt zo reduceert tot de prijs ervan.

Klamer wil vanuit zijn onvrede met deze neoklassieke versie terug naar een andere, veel oudere en zijns inziens eerbiedwaardiger versie van de economische wetenschap. Namelijk de economie als *moral science*, die zich bekommert om een goed en zinvol leven. Hij wil laten zien dat als we van economische bril wisselen, we niet alleen een interessanter, maar ook een waarheidsgetrouwer beeld krijgen van de werkelijkheid. Juist de ontmoeting met de wereld van kunst en cultuur bevestigt, meent hij, nog eens opnieuw dat het economische perspectief aan correctie toe is. De oude bril die hij opzet, doet hem de wereld van kunst en cultuur rooskleuriger zien dan men van economen gewend is. Te rooskleurig, zou ik zeggen. Of liever: te romantisch. Door deze nieuwe bril dreigt hij namelijk van alles de waarde, maar van niets meer de prijs te kennen.

Romantiek

Gaat het niet te ver de kunsteconoom als romanticus te kenschetsen? Nee, zijn intreedende vertoont er alle kenmerken van.² Karakteristiek voor de romantische geesteshouding is immers dat gevoel en verbeeldingskracht hoger worden geacht dan de rede. Ze wil grenzen doorbreken, ja streeft zelfs naar het onbereikbare. Ze heeft respect, zelfs grote eerbied voor kunst en cultuur. Ze is op zoek naar geborgenheid in een koesterende omgeving.

Sommige van deze kenmerken komen duidelijk tot uiting in Klamers oratie. Hij ontkent niet dat de produkten van kunst en cultuur maatschappelijk als koopwaar, als kapitaal- en consumptiegoederen functioneren, dat ze zowel beleggings- en gebruiks- als ruil- en statusobjecten zijn. Hij geeft toe dat ze als zodanig in geldbedragen kunnen worden uitgedrukt. Maar hij betoogt vooral dat het afmeten van de waarde van kunstzinnige en culturele activiteiten en ervaringen aan hun prijs ertoe leidt dat hun werkelijke waarde devalueert. Daarom moet zijns inziens voorkomen worden dat de commercie inbreuk maakt op de wereld van kunst en cultuur. Deze commercialisering dient vermeden te worden en dat kan door de producenten ervan buiten de markt om - via vriendenclubs, via spontane, objectgerichte fondsvorming - in contact te brengen met degenen die op zoek zijn naar kunstzinnige en culturele ervaringen. Dat zal tot een herwaardering, en als ik Klamer goed lees, zelfs tot een opwaardering van kunst en cultuur leiden.

Kunstzinnige en culturele activiteiten zijn altijd in sociale betrekkingen en verhoudingen ingebed en met normen en waarden omkleed. Deze constatering van Klamer is, in ieder geval voor een socioloog, maar niet noodzakelijk voor een econoom, een waarheid als een koe. Je zou verwachten dat hij daarom de economische sociologie of de institutionele economie te hulp roept. Hij trekt uit die constatering echter een

veel verder gaande conclusie. De werkelijke waarde van kunstzinnige en culturele activiteiten kan, volgens hem, niet worden gemeten. Niet in guldens of dollars, maar ook niet in andere eenheden. Zoals Novalis, Duits romanticus, zocht naar andere, diep doorvoelde wegen van kennisverwerving³:

‘Wenn nicht mehr Zahlen und Figuren
Sind Schlüssel aller Kreaturen,
Doch, die so singen oder küssen
Mehr als die Tiefgelehrten wissen...’

zo zoekt Klamer wetenschappelijk naar een ander, dieper doorvoeld gezichtspunt en een andere, dieper gravende analysemethode om toch greep te krijgen op de waarde van kunstzinnige en culturele activiteiten en ervaringen. Minder analytische modellen en meer interpretatie, zo luidt zijn remedie. Maar ook hier weer zet hij niet de voor de hand liggende stap. Wat ligt immers meer voor de hand dan te rade te gaan bij wat Sombart de *Verstehende Nationalökonomie* noemt, die niet alleen een sociale, maar ook een cultuurwetenschap wil zijn?⁴ Wat Novalis poëtisch uitdrukte, werd in Duitsland in de negentiende eeuw, in een meer wetenschappelijke vorm, immers uitgewerkt tot hetgeen wij met de term *Verstehende Methode* plegen aan te duiden.

Zijn eigen remedie, vooral aansluitend bij ideeën uit de postmoderne filosofie en de culturele antropologie, heeft hij niet in zijn oratie, maar wel elders uitgewerkt.⁵ De economie heeft naar zijn mening veel meer weg van een discursieve dan van een empirisch-theoretische wetenschap. Het gaat hem er niet zozeer om via strakke logische afleidingen en strenge toetsen objectieve kennis te verwerven, maar veeleer om de conversatie tussen de vakgenoten op gang te houden. Het najagen van objectiviteit via strenge kritiek werkt contraproductief omdat het de loyaliteit aan de wetenschappelijke gemeenschap in gevaar

brenkt. Het bedreigt het gemeenschapsgevoel. Overtuiging en overreding met behulp van retorische hulpmiddelen, daar gaat het volgens Klamer in de economische wetenschap om. Maar dat betekent nog niet dat hij uitkomt bij een consensustheorie (in plaats van een correspondentietheorie) van de waarheid. Economen moeten zich namelijk naar zijn mening verdiepen in de leefwereld van degenen die ze onderzoeken. *Going native*, noemen ze dat in de antropologie. Mensen communiceren via hun beslissingen hun overtuigingen en waarden. Ze dienen serieus te worden genomen, als men wil achterhalen wat de voorwaarden voor en de kenmerken van een goed en zinvol leven zijn. Dat te achterhalen, was immers de uiteindelijke taak van de economie als *moral science*.

Een goed leven

Het lijkt geen twijfel dat filosofen en economen er zeer uiteenlopende opvattingen op na kunnen houden over wat het doel van het leven is of wat het leven zin geeft. Maar niet alleen filosofen en economen, ook de mensen die zij onderzoeken zijn meestal niet dezelfde opvattingen toegedaan. In een pluriforme en multiculturele samenleving als de onze zullen mensen verschillen in hun conceptie van het goede leven.

Jammer genoeg licht Klamer zelfs geen tipje van de sluier op om te laten zien waar hij zelf in deze discussie staat. Wat niet wil zeggen dat dit zich niet enigszins laat vermoeden. Hij lijkt zich te verzetten tegen de spirituele leegte van de moderne westerse consumptiemaatschappij, waarin alles draait om de bevrediging van materiële behoeften en verlangens. Het vitale belang van mensen is in die visie veel breder en veelvormiger dan de in de economie gangbare notie van eigenbelang. Kunstzinnige en culturele activiteiten en ervaringen kunnen en zullen bredere behoeften bevredigen en daardoor tot genots- en zinervaringen leiden die

bijdragen aan een goed en zinvol leven. Daarmee wordt het economische geluक्सpectief, met zijn dominante materiële behoeften, gerelativeerd. Het gevaar van deze ruimere benadering is echter dat men licht vervalt in een paternalistische heilsleer, die de mensen vertelt hoe ze gelukkig moeten worden en die autonomie en individuele verantwoordelijkheid veronachtzaamt.⁶

Vanuit zijn romantische levensgevoel lijkt Klamer zich ook te verzetten tegen de gedachte dat een wetenschappelijk goed en zinvol leven gewijd dient te zijn aan de seculiere rede. Taylor heeft opgemerkt dat zo'n leven vraagt om de moed van de objectieve blik en een onderwerpen van alle interpretaties van de werkelijkheid en het leven aan het koude, illusievolle licht van de wetenschap.⁷ Dat is wat de economie als *dismal science* doet en dat is nou precies waartegen Klamer zich verzet.

Weber over de homo 'economicus'

Klamer heeft al eerder in meer algemene zin gewaarschuwd tegen een commercialiseringstendentie die eigen is aan de moderne tijd.⁸ Hij meent dat in een wereld die verzakelijkt, vercommercialiseert en verindividualiseert, deze *homo economicus* het voor het zeggen heeft. Zo'n wereld is zijns inziens arm aan morele en spirituele gevoelens. In zoverre de Amerikaanse maatschappij van vandaag de Nederlandse toekomst weerspiegelt, zal die levenshouding voorlopig nog toenemen. Recente ontwikkelingen in de Verenigde Staten, zegt hij, geven evenwel aan dat dit tegenstand op zal roepen waardoor meer speelruimte ontstaat voor de *homo sentimentalis* en *moralis*. Maar hoewel de *homo economicus* niet in alle opzichten een aangenaam type is, stelt Klamer, heeft hij een onmisbare rol in de gemeenschap.

Is dat nou wel zo? De historicus Jan Romein meende dat de geschiedenis van de westerse

beschaving, dat wil zeggen van West-Europa en Noord-Amerika in de nieuwe en nieuwste tijd, een afwijking vormt van wat hij het algemeen menselijk patroon noemt.⁹ Daarmee komt de veronderstelling van veel economen op losse schroeven te staan dat alle menselijk gedrag kan worden beschreven met behulp van het uitgangspunt van nutsmaximerend gedrag. Dat gedrag is namelijk een produkt van een rationaliseringsproces dat oorspronkelijk slechts kenmerkend was voor westerse samenlevingen in de nieuwe en nieuwste tijd en dat zich inmiddels over allerlei niet-westerse samenlevingen heeft verbreid. Nutsmaximerend gedrag is, vanuit dit perspectief gezien, niet eigen aan alle mensen ongeacht plaats en tijd, maar slechts een gedragspatroon dat beperkt is en was tot een bepaald tijd-ruimtelijk gebied dat we de westerse beschaving noemen. Het is een afwijking van een algemeen menselijk patroon - dat kenmerkend is voor andere plaatsen en tijden - waarin mensen zich vooral laten en lieten leiden door emoties en gevoelens, door gewoonten en gebruiken.

De seculaire trend die Romein beschrijft, is een van de belangrijkste verschijnselen die veel vroege en klassieke sociologen hebben trachten te verklaren. Zij interpreteerden deze ontwikkeling als een betrekkelijk constante en consistente trend naar de modernisering of rationalisering van het economische, sociale en geestelijke leven in de afgelopen eeuwen. Het is vooral Max Weber geweest die zijn hele leven werd geobsedeerd door dit proces van voortgaande rationalisering, dat kenmerkend is voor moderne westerse samenlevingen.¹⁰ Zijn grondhouding ten opzichte van de neoklassieke economie was dat de economische wetten van de neoklassieken niet zozeer verankerd zijn in de aard van de mens, maar veeleer de produkten zijn van een bepaald cultuurhistorisch proces. Typerend voor de periode in de geschiedenis die we met de term 'kapitalisme' aanduiden, is dat

mensen handelen alsof zij voortdurend kosten en baten aan het berekenen zijn volgens de methoden van het dubbele boekhouden. Beroemd is Webers opmerking dat er in de nieuwe tijd, zo tussen renaissance en Franse Revolutie, een zekere *Wahlverwandschaft* bestond tussen bepaalde religieuze overtuigingen, die vooral met de reformatie een bloei doormaakten, en een rationalistisch economisch ethos dat de 'geest' van het kapitalisme belichaamde. De rationalisering van het economische leven die kenmerkend is voor het moderne kapitalisme was daarom oorspronkelijk verbonden met schijnbaar irrationele waarden en normen. Het winst-principe is van middel (om tekenen van uitverkiezing te genereren) een doel op zichzelf geworden. Het achterliggende ethos is verdwenen. Om in termen van Klamer te spreken: de hechte band tussen *homo economicus* - de geest van het kapitalisme - en *homo moralis* - het protestantse ethos - is geslaakt. Op de vraag of dat definitief is, kunnen we met Weber slechts antwoorden: 'Wie weet?'

'Het is het noodlot van onze tijd, met de voor hem karakteristieke rationalisering en intellectualisering', zegt Weber, 'dat juist de hoogste en subliemste waarden zich teruggetrokken hebben uit het openbare leven, ofwel in het verborgen leven van de mystiek, ofwel in de sfeer van de intieme betrekkingen van individuele mensen tot elkaar.' Het zegevierende kapitalisme heeft in ieder geval dit morele fundament niet meer nodig. Het berust tegenwoordig op een soort vliegwieleffect, het is haast een perpetuum mobile geworden. Zelf is Weber nogal somber over deze culturele ontwikkeling. 'Nicht das Blühen des Sommers liegt vor uns, sondern zunächst eine Polarnacht von eisiger Finsternis und Härte.'

Onttoverd maar autonoom

Weber was dus niet gelukkig met sommige

gevolgen van het rationaliseringsproces. Elders waardeerde hij dat proces wel degelijk ook positief.¹¹ ‘De mens is’, zegt hij, ‘door het rationaliseringsproces niet langer hulpeloos overgeleverd aan geheimzinnige krachten en irrationele impulsen. Hij is nu op zichzelf en zijn eigen vermogen aangewezen. Daardoor is hij vrij geworden en kan hij verantwoordelijk worden gesteld voor zijn eigen daden.’ Rationaliteit bestaat dus niet alleen uit winststreven en nutsmaximering, maar ook uit het nastreven van een in overeenstemming met de eigen hoogste waarden gekozen einddoel, waarbij het individu zijn eigen middelen daartoe kiest en de verantwoordelijkheid daarvoor op zich neemt. Als de mens ten gevolge van de *Entzauberung der Welt* niet meer kan steunen op vaste regels en dogma’s aangaande de inrichting van de wereld, als hij de zin van het bestaan er niet meer aan kan aflezen, dan wordt hij teruggeworpen op zijn eigen verantwoordelijkheid en vrijheid. En al tracht hij deze nog zo te ontlopen, dan levert deze ontwikkeling (zegt de *homo economicus* in ons) misschien toch meer winst dan verlies op.

Weber schetst zo een oplossing voor de morele problematiek die door het rationaliseringsproces is ontstaan. Namelijk het ontwikkelen van een verantwoordelijkheidsethiek. Klamer wijst elders terecht op de toenemende zorg om en belangstelling voor waarden en ethiek in het Amerikaanse bedrijfsleven. En ook terecht verwacht hij dat deze zorg en belangstelling op termijn naar Nederland zullen overwaaien. Maar ten onrechte meent hij dat de economische en de morele levensbeschouwing daardoor tegenover elkaar komen te staan. Ze zijn twee zijden van dezelfde medaille - als tenminste de morele kant meer gebaseerd is op ‘verantwoordelijkheidsethiek’ dan op ‘gezindheidsethiek’.

Weber bejegt de zogenoemde

gezindheidsethiek met argwaan, niet omdat ze uit hartstocht voortspuit en daardoor meer emotioneel dan rationeel is, maar omdat stellingnamen op grond ervan vaak weinig doorvoeld en doordacht zijn. Het is niet erg belangwekkend om te zien hoe iemand zich in naam van zijn of haar hoge idealen onttrekt aan de verantwoordelijkheid voor compromissen en beslissingen om het minst kwade te kiezen. Verantwoordelijkheid wordt op deze manier op anderen afgewenteld, anderen die wel bereid zijn hun verantwoordelijkheid te nemen.

‘Mateloos ontroerend is het echter’, zegt Weber, ‘om een “volwassene” - ongeacht of die nu oud of jong in jaren is - die zijn verantwoordelijkheden als iets reëls ervaart en deze met volle overtuiging aanvaardt, en dus vanuit een verantwoordelijkheidsethiek handelt, op een bepaald punt gekomen toch een beroep te horen doen op zijn gezindheid, al zeggende: “Ik kan niet anders, hier sta ik.”’ ‘Das ist etwas, was menschlich echt ist und ergreift. Denn diese Lage muß freilich für jeden von uns, der nicht innerlich tot ist, irgendwann entstehen können.’ Gezindheidsethiek en verantwoordelijkheidsethiek vormen in Webers opvatting geen absoluut contrast maar kunnen elkaar aanvullen, als ze maar in een goede verhouding staan. Tussen deze *homo moralis* en de *homo economicus* ligt dan ook niet meer de kloof die Klamer ontwaart.

Klamer voorspelt niet alleen de terugkeer van *homo moralis*, maar ook die van *homo sentimentalis*. Ook hier leert de geschiedenis dat hij het vermoedelijk bij het verkeerde eind heeft. Onze gevoelshuishouding is in de loop van de geschiedenis evenzeer gerationaliseerd geraakt, zo heeft Norbert Elias laten zien.¹² Zelfbeheersing is in onze contreien tot norm verheven, en geldt als beschaaft. De enige troost voor Klamer is dat ondanks het voortschrijdende rationaliseringsproces Humes beroemde woord van kracht blijft: ‘Reason is,

and ought only to be a slave of the passions, and can never pretend to any other office than to serve and obey them.’¹³ Hoe gerationaliseerd wij en de maatschappij waarin wij leven ook geraken, de drijvende kracht blijft onze hartstocht. Hoe diep we de *homo sentimentalis* ook wegstoppen, steeds weer steekt die de kop op, al is het vermomd als passieloze *homo economicus*.

Noten

1. A. Klamer. ‘The value of culture’. In: *Boekmancahier*, jrg. 7, 1995, nr. 25, pp. 298-310.
2. Zie J.M.M. de Valk. ‘Romantiek en sociologie’. In: W. Arts en J.K.M. Gevers (red.). *Rede, sentiment en ervaring: sociale wetenschap in de achttiende eeuw*, Deventer, 1983, pp. 26-35.
3. Nagelaten fragment, in: *Novalis’ Werke*. Berlin: H. Friedemann, dl. II, z.j., p. 185.
4. Zie: Werner Sombart. *Die drei Nationalökonomien: Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft*. München, 1930, pp. 140-276.
5. Zie bijvoorbeeld: A. Klamer. ‘Economics as discourse’. In: *The Popperian legacy in economics*; Neil de Marchi (ed.). Cambridge, 1988, pp. 259-278 en A. Klamer. ‘Consumption as a communicative activity’. In: *The consumption of time and the timing of consumption: towards a new behavioral and socio-economics*; G. Antonides, W. Arts & W.F. van Raaij (eds.). Amsterdam, 1990, pp. 39-48.
6. Dit alles is niet louter speculatie mijnerzijds. In een ander artikel heeft hij namelijk wel een tipje van de sluier opgelicht. (A. Klamer. ‘De toekomst van de “Homo Economicus”’. In: *Kleine geschiedenis van de toekomst*; A.C. Zijderveld (red.). Kampen, 1994, pp. 95-101.) Het zou aardig zijn als hij wat dit betreft het achterste van zijn tong eens zou laten zien.
7. Geciteerd bij C.J.M. Schuyt. ‘Het goede leven: moraal en sociaal-economische ontwikkelingen in de verzorgingsstaat’. In: *Tegendraadse werkingen: sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*. Amsterdam, 1995, p. 15.
8. Zie noot 6.
9. J. Romein. ‘De Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon’. In: *In de Ban van Prambanan: Indonesische voordrachten en indrukken*. Amsterdam, 1954, pp. 23-58; J. Romein. *Area van Europa: de Europese geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*. Leiden, 1954; J. Romein. ‘Het algemeen menselijk patroon’. In: *Eender en anders: twaalf nagelaten essays*. Amsterdam, 1964, pp. 65-84.

Wil Arts

was in 1995 hoogleraar Algemene en Theoretische Sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg

10. Zie vooral M. Weber. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen, 1920 en M. Weber. *Wirtschaftsgeschichte*. Berlin, 1923.
11. Bijvoorbeeld M. Weber. *Politik als Beruf*. München, 1919.
12. N. Elias. *Über den Prozeß der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel, 1939.
13. D. Hume. *A treatise of human nature*; L.A. Selby-Bigge (red.). Oxford: Clarendon Press, 1975 [1888], p. 415.

Bibliografische gegevens

Arts, W. (1995) ‘Arjo Klamer en het romantische levensgevoel’. In: *Boekmancahier*, jrg. 7, nr. 26, 469-474.